

blevet mindre plads og gennemslagskraft for typer som Rode. Den proces begyndte for alvor efter verdenskrigen, og derfor stod der – hvis sandt skal siges – heller ikke megen glans om Rodes sidste syv år i Folketinget. Det burde have været sagt eksplicit i dette sidste bind, og det burde have været sagt på en måde, så det stod klart for læseren, at fejlen ikke skyldtes Rodes menneskelige egenskaber og intellektuelle udstyr.

Wilhelm Christmas-Møller.

HANS KIRCHHOFF (red.): Den Anden Verdenskrig. Bind II: Den Store Alliance 1941-45. Af Aage Trommer. Billedredaktør: Knud Ryg Olsen, Gyldendal, 1989. (s.344).

Bind II er hovedsagelig skrevet af lektor Aage Trommer, dog er to afsnit om modstandsbevægelserne skrevet af lektor Hans Kirchhoff og enkelte af de små afsnit med 'Sideblik' af professor Henning Poulsen. Disse koncentrerede småafsnit giver tit mange interessante oplysninger – om bl.a. kvinderne og krigen, om de uhyrlige folkeflytninger, om ernærings-situationen m.v. Som første bind føres vi godt omkring i verden, fra Europa til Det Fjerne Østen, og et utal af begivenheder og personer omtales. Og som i første bind holdes stadig et højt niveau med hensyn til præcision i gengivelsen af de mange, ofte komplicerede begivenheder.

Forfatterens holdning til stoffet er klart forskellig. Kirchhoffs afsnit er veloplagt skrevet, med polemiske udfald og fyldt med oplysninger fra den megen litteratur om modstandsbevægelserne og deres betydning, der gennemgående mere tillægges moralsk og psykologisk end militær vægt. Det bemærkes med rette, at Danmark set i en europæisk sammenhæng slap let gennem Anden Verdenskrig. Trommer beskæftiger sig især med frontudviklingen, hvorved lange passager får en mere tør og opregnende karakter. Der er undertiden ros til tyskerne som soldater, og ris til englændernes og amerikanernes soldaterkvaliteter (s. 115, 146, 217-219). Der er kritiske betragtninger om de vestallieredes flybombardementer. Fremstillingen krydres med visse personkarakteristikker, der liver op på de lange stræk med mere almindelig krigshistorie. Spændende er det nye stof om efterretningstjenesternes virke.

Krigstidskonferencerne behandles også, og det er et hovedsyn hos Trommer, at ikke Yalta (feb. 1945), men allerede Teheran konferencen (nov.-dec. 1943) fik afgørende betydning for udviklingen efter krigen. De konstante meningsforskelle mellem englænderne og amerikanerne betones med rette. Begge hovedforfatterne kan tydeligvis trække på mange års undervisning og studier inden for det valgte tema. Fremstillingen er præget af det overblik, som en sådan baggrund giver. Med mange kort og stort set et billede pr. side er også dette bind en god og pålidelig indføring til hovedproblemerne under Anden Verdenskrig.

Af direkte fejl har jeg kun bemærket billedteksten side 130 (Mussolini blev befriet i 1943, ikke i 1944), side 177, hvor tekst og billedtekst ikke er enig om den ukrainske kirkes forhold til tyskerne og til de sovjetiske myndigheder, og side 275 er Szczecin stavet forkert. Men dette er småting i et værk så fyldt med navne, begivenheder og geografiske betegnelser.

Et helt andet problem er dispositionen og dermed tolkningen af det fremlagte begivenhedsmateriale. Forfatterne har opfattet deres opgave ret snævert i dette bind. Medens bind I brugte over 100 sider på at skildre baggrunden for udbruddet af Den Anden Verdenskrig, så holder dette binde sig meget nøje til begivenhederne under krigen, og har kun ringe omtale eller diskussion af de træk, som gør Anden Verdenskrig interessant for udviklingen efter krigen. Krigen som militær begivenhed står i centrum. Vi hører f.eks. næsten intet om politikernes eller modstandsbevægelsernes forestillinger om et kommende Europa. Temaet strejfs kun s. 202. Der er heller ikke meget om deres forestillinger om udviklingen i deres egne lande ud fra krigserfaringerne.

Bindet indledes med Hitlers angreb på Sovjet juni 1941. I betragtning af hvor omdiskuteret denne beslutning er inden for Hitlerlitteraturen, og hvor vigtig den er, gøres denne debat meget summarisk af. Uden argumentation meddeler Trommer (s. 9), at han snarere bekender sig til synet på Hitler som »opportunist« end til synet på Hitler som målrettet og konsistent helt fra 1920'ernes skrifter. Og hele fremstillingen følger denne tolkning.

I denne sammenhæng kan det diskuteres, om det er en heldig disposition, at hele afsnittet om den nazistiske racepolitik i øst er samlet i bind I, fordi det her muliggør, at Trommer i bind II helt kan se væk fra den side af den nazistiske krigsførelse i sit afsnit. Dermed fremstår krigen i Sovjet som en normal krig – og det passer fint til Trommers syn på Hitler. Det giver ham imidlertid nogle problemer, når han skal forklare, hvorfor Hitler lader utallige sovjetiske fredsfølere ubesvaret – for Trommer vil øjensynlig ikke inddrage den ideologiske, racebetingede faktor

som forklaring. Se f.eks. s.111 og s.148, hvor forf. nøjes med at konstatere, at Hitler var utilnærmelig, men ikke stiller spørgsmålet: hvorfor? Kun s.15 omtales Hitlers klare ideologiske mål med krigsførelsen mod Sovjet, men i Trommers tolkning s.16 bliver de bagatelliseret, og de dukker ikke ellers op i hans fremstilling. Herved opstår en sær diskrepans til Kirchhoffs fremstilling i bind I. Der mangler således en dimension i beskrivelsen af Hitlers krigsførelse i øst. Gentagne funderinger over Hitlers forhold til »startsæsonen« – et helt uhitlersk begreb – er en følge af denne Hitlertolkning (s.111).

Det er et hovedtræk i fremstillingen, at USAs rolle i krigen og i planlægningen af efterkrigstiden blev stadig mere vigtig i forhold til Englands tidligere dominans. Der er derfor beklageligt, at analysen af den amerikanske politik ikke går særlig dybt. Det var et savn allerede i bind I, at USAs politik var stedmoderligt behandlet, men det er værre her i bind II, hvor den amerikanske politik får så stor vægt. Trommer er kritisk over for personen Roosevelt, som han iøvrigt (s.39) mener ikke var alene om at tage beslutninger, men som han alligevel laster for mange fejl. Det er gennemgående, at Roosevelt som politiker ikke stilles i noget godt lys. Dette er ikke enestående i den historiske litteratur, men det, man her kunne savne, er en interesseanalyse af den amerikanske politik. Hvad tænkte Roosevelt og hans administration om krigen og efterkrigstiden? Hvilke forventninger havde amerikanerne til Sovjet? Der savnes en redegørelse for Wilson-arven i den amerikanske udenrigspolitik, d.v.s. både behovet for at undgå den splid i amerikansk indenrigspolitik, som Wilsons internationale engagement i krig, fredsslutning og Folkeforbundsiden havde fremkaldt 1919-1920, og behovet for at udføre de positive sider af Wilsonarven, nemlig at sikre en fredelig verden via et liberalt, demokratisk orienteret verdenssystem, baseret på fri handel og åbne økonomiske rum.

Det er her, den amerikanske vurdering af Sovjet bliver interessant. Trommer skildrer med rette (s.309), at store dele af folkestemningen i Europa uden for Den Røde Hærs område stod bag Sovjet, men vi får ikke at vide, at den amerikanske ledelse ikke kun under Anden Verdenskrig efter juni 1941, men også i mange måneder efter krigen nærede store forventninger til et samarbejde med Sovjet, bl.a. ud fra en forestilling om, at Sovjet gennem krigen havde ændret sig, og måske kunne ændre sig endnu mere i liberal retning, jvf. målene skildret ovenfor, ved amerikanske lån og kulturel påvirkning. I »Sideblik« s.112-113 skildres ellers netop nogle af disse ændringer i Sovjet. Det var iøvrigt ikke kun den amerikanske ledelse, men også mange i den engelske ledelse, der troede på disse ændringer. De mente egentlig, at Stalin var urevolutionær og

pragmatisk, d.v.s. samme vurdering som den Trommer anlægger (s. 137, 310).¹

Det er derfor næppe rimeligt at sige (s. 160, og endnu stærkere s. 311), at Østeuropa blev overladt, afskrevet (s. 233), endsige »solgt« til russerne, og tilmed allerede i Teheran. Side 311 inkluderes endog Grækenland i dette salg – det må være en lapsus. Det er tydeligt, at USA ikke selv havde større interesse i østeuropæiske forhold, og det var meget forståeligt ud fra amerikansk tradition og interesser, men det betyder ikke, at den amerikanske ledelse dermed gav Sovjet grønt lys til den udvikling – som iøvrigt i fuldt omfang først fandt sted fra 1948-49 – at Østeuropa ikke kun sikkerhedsmæssigt, men også i sin sociale og politiske struktur helt skulle ligne Sovjetmodellen. Både i de engelske og de amerikanske overvejelser 1943-45 indgik forventninger om, at den interne udvikling i de fleste af disse lande kunne ske på et rimeligt uafhængigt grundlag. USA og England vedgik klart, at Sovjet havde berettigede sikkerhedsinteresser uden for sin dør, men det betød ikke, at området af den grund skulle sovjetiseres. Idag ville man vel kalde de engelsk-amerikanske forhåbninger for en »Finland-løsning«. Iøvrigt forestillede de sig heller ikke, at Østeuropa økonomisk skulle være et eksklusivt sovjetisk område. Det indgik jo netop i det amerikanske syn, at jo mere åben verden var økonomisk og handelsmæssigt, jo mindre risiko for krig. Når den amerikanske politik på krigskonferencerne sættes ind i denne bredere ramme – der klart fremgår af utallige interne amerikanske overvejelser, og via litteraturen nu er kendt i et meget stor omfang – bliver Roosevelts adfærd, som den fremgår af referaterne fra krigskonferencerne, mere forståelig og mindre kynisk, end vist i denne fremstilling. Ingen kunne jo dengang vide, at forhåbningerne til Sovjets adfærd først synes at skulle gå i opfyldelse fra 1989-90!

I lyset af denne kritiske, men ikke særligt dybtgående behandling af den amerikanske politik, forekommer det besynderligt, at værkets forfattere i almindelighed er meget positive, når kommunisternes bidrag til modstandsbevægelserne skildres. Gang på gang fremhæves det, at englænderne og amerikanerne i Grækenland, Belgien og Italien nærmest gjorde som russerne i Østeuropa, bl.a. ved en hurtig afvæbning af de

¹ Om Wilsonarven og betydningen for Roosevelts politik, se det også af forfatterne nævnte værk: John Lewis Gaddis: *The United States and the Origins of the Cold War, 1941-47*. New York, 1972 s. 1-31. – Om forestillingerne i 1945, se f.eks. Robert A. Pollard: *Economic Security and the Origins of the Cold War, 1945-1950*. New York, 1985. Om det engelske syn på Sovjet, Martin Kitchen: *British Policy towards the Soviet Union during the Second World War*. Macmillan, 1986, s. 100-104, 157-159, 186-188, 199. – Labour og dets leder C. Attlee var dog konstant skeptiske vedr. Sovjet.

partisaner, der var kommunister, eller ved et direkte opgør med dem. Ikke kun i lyset af hvad der er sket i Østeuropa og Sovjet i 1989-90, hvor kommunismens politiske og økonomiske fiasko og dens vedvarende krænkelse af elementære menneskerettigheder er blevet åbenlyst også for den brede offentlighed i et ofte godtroende Vest, men også i kraft af den litteratur, der længe har været tilgængelig om kommunisme, Sovjet og østlandenes forhold er det bemærkelsesværdigt, at værket hviler på den opfattelse, at kommunister, der stort set ikke gjorde modstand før efter angrebet på Sovjet i juni 1941, var så værdifulde, at de skulle have lov til at bruge demokratiets midler til at afskaffe det.

Værket er generelt meget vagt om kommunisternes mål med deres modstand (s. 185-186, 195, 199, 265-66). Dog skriver Kirchhoff (s. 179), at kampen egentlig gjaldt socialismen, den var klassekampens fortsættelse med andre midler, det skulle være en radikaliserende af samfundene, og det ville true det borgerlige Europa med ruin. Det kan vel ikke undre, at få i Europa, trods åbenlys beundring for Sovjets militære indsats, havde lyst til at gøre de erfaringer, som var kendt fra Sovjet i 1930'erne. Trommer nævner GULAG (s. 24, 148) og omtaler da også i en helt anden sammenhæng (s. 275), at få krigsfanger fra Østeuropa, der befandt sig i Tyskland i 1945, havde lyst til at vende hjem. Det skrives direkte, s. 310, at Pax Sovietica mildt udtrykt ikke var populær i Østeuropa, d.v.s. efter 1945. Østlandene »måtte affinde sig med folkedemokratier og en socialisme uden menneskerettigheder« (s. 315). Denne slutvurdering præger dog sært nok ikke behandlingen af den kommunistiske del af modstandsbevægelserne. Det bemærkelsesværdige ved tiden efter 1945, helt modsat situationen efter 1918, er jo desuden, at krigen *ikke* fører til dybe klassekonflikter i Vesteuropa, men tværtom til et samarbejde på arbejdsmarkedet med velstand og høj produktion som resultat.²

Der er en tendens over bind II til at se den senere stormagtskonflikt inden for Den Store Alliance tidligere, end den faktisk var der. Det trækkes hårdt op i konklusionen, s. 314. Mange ting kan idag ses via de engelske og amerikanske arkiver, og mange tanker blev selvfølgelig tænkt af utallige rådgivere, der sjældent var enige, heller ikke i vurderingen af fremtiden. Det afgørende må dog være, hvad de besluttende personer handlede ud fra. Set herudfra er det ikke rimeligt at antyde (s. 264), at parterne internt overvejede at få de formidable tyskere som partnere. Englænderne, hvis uro over den sovjetiske adfærd 1944-45 var større end amerikanernes, tænkte tanken, men kun som en sidste udvej, d.v.s. hvis

² The American Historical Review, April 1981: Charles S. Maier: The Postward Eras and the Conditions for Stability in Twentieth Century Western Europe, s. 327-352.

det foretrukne samarbejde med Sovjet brød helt og afgørende sammen. Tyskland var hovedfjenden i fremtiden, også i 1944-45. Den begyndende engelske uro over Sovjets adfærd drejede sig iøvrigt mest om eventuelle trusler mod den mellemøstlige olie og ikke mod Europa. Og amerikanerne var endnu længere om at opgive drømmen om samarbejdet med Sovjet.³

I et værk, der behandler så mange temaer og lande, vil det altid være muligt at finde temaer, der kunne behandles anderledes ud fra den eksisterende speciallitteratur. Til bemærkningerne s.180 om den ikke-kommunistiske modstandshær i Polen (Hjemmehæren, AK), der var langt den største, kan det siges, at de polske officerer typisk *ikke* var professionelle, men netop havde deres rod i guerillatraditioner, nemlig fra Pilsudskis legioner under Første Verdenskrig. Pilsudski selv var heller ikke professionel, men selvlært, og nærede dyb skepsis over for de polske officerer, der havde en østrigsk, kejserlig uddannelse. De blev derfor udrenset efter kuppet i 1926.

I Polen var der iøvrigt gode militære grunde til ikke at følge de polske kommunisters taktik med et for tidligt væbnet opgør med tyskerne. Den klassekampssituation, der antydes s. 180, forelå ikke i et Polen, hvor den nazistiske og den sovjetiske besættelse (1939-41) helt *havde* ændret de sociale forhold, og hvor reformkravene ikke afgørende skilte de politiske grupper. Det gjorde derimod forholdet til Sovjet, men det er en anden historie.⁴

Organisationen af polske patrioter i Moskva blev (modsat s.139) oprettet *før* afsløringen af de myrdede soldater i Katyn april 1943, nemlig i marts 1943, og Stalin drøftede sagen allerede i februar 1943. Ideen om en polsk, kommunistisk modgruppe til den polske exilregering i London var der altså før Sovjets formelle brud med exilregeringen.⁵

Ifølge Kirchhoff (s.202) blev modstanden selve legitimeringen for de nye statsdannelser i Østeuropa og på Balkan, idet han dog især fremhæver Jugoslavien. Trommer derimod gør med rette opmærksom på, at såvel det rumænske kommunistparti som Titos partisaner senere kraftigt har overdrevet deres rolle i modstanden (s.241, 245). Det kan tilføjes, at det lille polske kommunistparti heller ikke betød stort i forhold til Hjemmehæren og Bondehæren. I omtalen af Jugoslavien (s.196) ses det ikke, at Serbien og Montenegro havde haft en jordreform før 1914, og det

³ Martin Kitchen, s.194-196, 203-204, 218, 239, 258-259, 268-269.

⁴ Joseph Rothschild: Pilsudski's Coup d'Etat. New York, 1966. Christoph Klessmann: Die Selbstbehauptung einer Nation. Düsseldorf, 1971, s.179.

⁵ Krystyna Kersten: Narodziny systemu wladzy. Polska 1943-1948. Paryż, 1986, s.19. J.M.Ciechanowski: Powstanie Warszawskie. Londyn, 1971, s.44.

øvrige Jugoslavien fik det efter 1919. Der er heller ingen refleks af det forsøg på en omvurdering af Mihailovic' rolle, som f.eks. ses i David Martin: *Patriot or Traitor*. Hoover Archival Documentaries. 1978. Denne påviser ud fra engelsk arkivmateriale, at SOE forvanskede billedet af Mihailovic, og at FO ikke fik talrige rapporter om dennes anti-akse virke.⁶

Det fremstilles s. 238, som om Den Polske Nationale Befrielseskomité (Lublin Komiteen) først opstår, og så får realistisk indhold ved en aftale med Sovjet få dage efter, i juli 1944. Sandheden var, at denne komité blev dannet i Moskva, under forsæde af Stalin. Disse forhandlinger kendes, og Stalin afviste de polske kommunisters ønsker om en provisorisk regering, formentlig for ikke at støde vestmagterne fra sig. I dagevis havde der været polsk-sovjetiske forhandlinger herom. Komitéen kom først til Lublin den 2. august 1944.⁷

I forbindelse med den meget omtalte procent-aftale (s. 248-249) mellem Stalin og Churchill i oktober 1944, der dog ikke angik Polen eller Tjekkoslaviet, men en række andre lande i det østlige og sydlige Europa, havde det været værd at nævne, at russerne i de efterfølgende forhandlinger mellem Molotov og Eden øgede deres krav på Ungarn og Jugoslavien, der var sat til 50-50 %, og også søgte at øge deres i forvejen dominerende andel i Bulgarien. Trommer nævner s. 248, at den engelske ambassadørs referat er friseret, men han kunne have anvendt den engelske tolks meget ufriserede version, der nu gengives hos Martin Gilbert: *Winston S. Churchill. Volume VII. Road to Victory. 1941-45*. London, 1986, s. 992f.

Bortset fra aftalen om Grækenland og Rumænien endte forhandlingerne ikke i noget. Et helt andet spørgsmål, der ikke drøftes i dette værk, der snævert holder sig til selve krigen, er, om f.eks. Stalin, som ofte påstået, overholdt »aftalen« – som snarere var en meningsudveksling og kun var mellem to af parterne, idet amerikanerne stod uden for – om at holde sig væk fra Grækenland. Ud fra bl.a. græsk, kommunistisk arkivmateriale har der for nylig været argumenteret for, at Stalins politik i Grækenland skiftede. 1945-46 søgte Stalin at udnytte Englands svaghed og USAs ubeslutsomhed til et fremstød i Grækenland, medens han 1944-45 var mest optaget af at slå Hitler og fra slutningen af 1946 hurtigt

⁶ Joseph Rothschild: *East Central Europe between the Two World Wars*. Volume IX. Seattle, London, 1974, s. 210, 269. Jordreformen efter 1919 fordelte dobbelt så meget jord som den efter 1944!

⁷ Antony Polonsky and Boleslaw Drukier: *The Beginnings of Communist Rule in Poland*. December 1943 – June 1945. London, 1980, s. 233-250, det polske kommunistpartis referater af forhandlingerne i Moskva.

blev optaget af at tæmme Titos Balkanplaner og af ikke at provokere vestmagterne for meget.⁸

I konklusionen trækkes tingene skarpt op, undertiden mere end fremstillingen kan bære, men der foretages ikke videregående, perspektivrige konklusioner. De forskellige »sejre«, som Francos i Spanien, eller Sovjets i Østeuropa, der har vist sig at være kortvarige gevinster, diskuteres ikke. Bemærkelsesværdigt er det da også, at taberne Japan og Vesttyskland, nu genforenet, økonomisk set har været blandt vinderne på langt sigt. Og nok var Sovjet i Europa i 1945 en meget stærk magt, men – som forfatterne også med rette nævner det s.310 – var tanken om en række østeuropæiske bufferstater egentlig militært værdiløs med eksistensen af atombomben. Den økonomisk-politiske gevinst ved denne sovjetiske ekspansion kan nok diskuteres ud fra de sidste 20 års udvikling og især ud fra dagens problemer i Sovjet. Jøderne blev udsat for folkemord, men resultatet blev en bred accept af staten Israel i 1948.

Det er en overdrivelse, s.314, at sige, at Vesten før 1939 havde set en farlig, ja måske en endnu farligere fjende i Sovjet ned i Nazi-Tyskland. Holdningen havde magtpolitisk mere været ringeagt og foragt, således som det sås i stormagternes overvejelser 1938-39, ja endnu i efteråret 1941, og i den militære undervurdering af Sovjets muligheder. Ideologisk vakte Sovjet dog splid i de vestlige samfund. Det skal også bemærkes, at nok ville nogle konservative i Vesten foretrække Hitler for Stalin, men at dette bedømt ud fra nazirigets historie givet var en fejlvurdering, for nazisterne var næppe status quo tilhængere, men havde revolutionære hensigter. Som Kirchhoff s.183 anfører ved Hitlers reaktion på juli 1944-attentatet, så betød det den konservative tyske elites undergang. Det samme skete i det ellers aristokratisk styrede Ungarn efter den direkte naziindflydelse fra oktober 1944.⁹

Trods ovenstående indvendinger må det konkluderes, at i Bind II er et imponerende antal temaer behandlet kyndigt, og generelt er der et væld af gode vurderinger i et ofte fyndigt sprog. Hele værket står sig smukt i rækken af bøger, der i 1989 udkom også udlandet i 50 året for udbruddet af Den Anden Verdenskrig.

Kay Lundgreen-Nielsen.

⁸ Peter J. Stavrakis: *Moscow and Greek Communism, 1944-1949*. New York, 1989. B. Kuniholm: *The Beginning of the Cold War in the Middle East*. Princeton, 1980, s.115. Instruktivt skema over Eden-Molotov forhandlingerne om procenterne, 10. og 11. oktober 1944.

⁹ Til debatten om Hitler og nazismen som revolutionær, se Rainer Zitelmann: *Hitler: Selbstverständnis eines Revolutionärs*. 2. ændrede og udvidede udgave, Darmstadt, 1989.